

СОЦІОЛОГІЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ЧИ Є ПОСТУП УПЕРЕД?*

Юрій ЯКОВЕНКО

Copyright © 2012

*“Мы живем,
под собою не чуя страны,
наши речи за десять шагов не слышны...”*
(О. Манделштам)

Пропозиція від оргкомітету ювілейного П'ятого форуму зробити доповідь на сесійному засіданні надихнула мене взятися за невдячну справу – простежити ймовірну синхронність з-поміж змінами за 20 останніх років в українському суспільстві та в соціології на теренах України на підставі доступних мені джерел та власних міркувань. Згідно з уявленнями соціальних епістемологів, постановка наукової проблеми стосується розриву між практикою і теорією, що називають викликом часу, який спонукає теоретиків інноваційним чином задовольнити актуальні потреби практиків, але сенс проблеми полягає у тих суперечностях, що мають місце в суто наукових дебатах. Зазвичай представникам різних наукових шкіл властиве прагнення нав'язати практикам певний спосіб інтерпретації відповідних явищ і процесів. Якщо певний спосіб проведення дослідження стає провідним, а результати домінуючими, то отриманий науковий капітал прагнуть конвертувати й в інші різновиди капіталів, звісно, й у фінансовий, головню за рахунок дослідницьких грантів не в останню чергу.

Не менш загальновідомо, що сенс кожного фахового форуму полягає у позначенні низки достатньою мірою значних завдань, що постають наразі перед професійною спільною, а згодом у його перебігу роблять спробу їх колегіально вирішити. Такий захід проводять у політичних, наукових, економічних, релігійних та багатьох інших колах заради розв'язання відповідних актуальних проблем життєдіяльності сучасного суспільства. Тому провід-

ною ознакою форуму є здебільшого глобальні за заявленою темою напрямки обговорення, що часто доповнюють один одного. 2011 рік дає змогу зафіксувати різні, навіть ювілейні, обставини суспільного життя України та еволюції соціології, що має свій життєвий цикл з підйомами і спадами у розвитку.

Події, котрі вельми значущі для України:

- 25 років з дня Чорнобильської трагедії;
- 20 років з дня проголошення Акту про незалежність України;
- 15 років з дня ухвали Конституції України.

Події, які винятково значущі для оцінки стану соціології в Україні:

- 20 років із дня створення Інституту соціології АН УРСР;
- 20 років як працюють соціологічні факультети ХНУ імені В.Н. Каразіна та КНУ імені Тараса Шевченка, а за ними факультет у Дніпропетровському НУ імені О. Гончара та кафедри соціології в інших ВНЗ країни;
- 10 років з дня виходу указу Президента України **“Про розвиток соціологічної науки в Україні”** і стільки ж років відбуваються захисти дисертацій із соціології за оновленим переліком спеціальностей, що відкрило небачені раніше горизонти для наукового пошуку з боку талановитої молоді, у тому числі й у тематичних рамках спеціальності “спеціальні та галузеві соціології”;
- 5 років з дня смерті Наталії Паніної; ця трагічна подія надихнула Євгена Головаху створити *фонд імені Паніної* та проводити щорічні конкурси молодих соціологів України,

* Стаття підготовлена за матеріалами доповіді 27 травня 2011 року на V Міжнародному соціологічному форумі, що проходив у Львові.

що дасть змогу виявити талановиту соціологічну молодь. Як голова журі цього конкурсу засвідчую досвід 5-ти років: таланти в Україні є не тільки в мистецьких сферах і науково-технічних галузях. Окрім іншого, річниця дозволила нагадати соціологам України про потребу дотримуватися вимог свого професійного кодексу.

Можливо ще якісь знаменні дати пропущені нами, але підстави для порівняння стану минулого та сьогодення загалом цілком наявні. Проте ще є одна річниця з “гострими” кутами – два роки як видано наказ МОНУ № 642 від 09 липня 2009 року **“Про організацію вивчення гуманітарних дисциплін за вільним вибором студента”**, що кардинально звузив поле діяльності соціологів-освітян усупереч вище згаданому президентському указу. Ось чому тепер, коли заходить мова про місце та роль соціології як в окремій країні, так і у світі, то слушно згадати ще про одне 5-ліття – про звернення до соціологічної спільноти світу Е. Гіденса у газеті “Гардіан” від 26 листопада 2006 внаслідок його вражень від конгресу МСА у Південно-Африканській республіці. Головний його закид соціологам світу полягає в тому, що останні почали прислуговувати політологам та економістам зразка ринкового фундаменталізму, а тому швидко відтиснені на периферію суспільствознавства.

У цьому проблемному контексті тема V Міжнародного соціологічного форуму у Львові – **“Сучасне українське суспільство: рух уперед чи повернення назад?”** – не тільки повністю відповідає канонам цього заходу, а й постає як цілком обґрунтована для сьогодення у його різних аспектах життєреалізування. Обрання такої теми буде мати, звісно, низку наслідків. Вочевидь бодай один із них такий: буде з’ясовано те, що ця тема саме для соціологічного форуму є, як кажуть, не підійнятною. Тому має бути згодом ще зібрання більш колоритне – *форум суспільствознавців*, а не тільки соціологів, тобто статистиків, політологів, економістів, культурологів, психологів та ін.

На відміну від осіб, які перебувають на високих адміністративних посадах, а тому мають схильність частіше зосереджувати свою увагу на тому, що вони вважають позитивами в нашому сучасному суспільстві, моя наукова свідомість має іншу схильність і, більш того, – обов’язок – *продукувати сумніви*. Це не стільки моя особиста позиція, скільки класична позиція науковця, адже вводити народ чи колег в оману не входить до кола фахових

обов’язків. Проте зараз для мене як людини, котра ще остаточно не втратила оптимістичного світосприйняття, головне – це пошук перспектив суспільного та наукового розвитку в контексті певної парадигми, наприклад статистичної чи циклічної, що кожна на своєму місці доречна для розгляду відповідних соціумних процесів.

З давнього часу створення картин світу, його художніх образів відбувалося завдяки мистецтву, літературі, а згодом за письменниками йшли науковці. Дослідникам давно відомо, що вивчати певний об’єкт (наприклад, суспільство, соціологію, особистість тощо) та його властивості можливо, маючи адекватні та доречні пізнавальні засоби. Філософія здавна продукувала відповідні концепції. Колись це був *сенсуалізм* з опорою на органи відчуття людей, а потім *інструменталізм*, що виник після виявлення недостатності наявних п’яти людських органів відчуття для істинного пізнання світу. Нам, киянам, особливо часто згадується науковець Рентген із його вкраденим в українського фізика Івана Пулюя відкриттям радіоактивності як природного явища, коли згодом його та послідовників стали цінувати через створення інструментальних засобів вимірювання стану радіоактивності різних об’єктів і цілих територій. Без них люди, не маючи природної здатності відображати міру радіоактивної загрози та із жахом спостерігаючи відповідні наслідки, були схильні “мудро” казати: “Бог дав, Бог узав”.

Отже, людям конче потрібні засоби відображення світу природного та соціального. Заради прикладу створення картини світу літератором, звернусь до постаті такого видатного письменника, як Микола Гоголь. Він, будучи переповненим відчуттями від предметного світу, відділяв дзеркало окремо серед речей. Скажемо, його “Авторська сповідь” розпочинається такими словами: “Найсправедливіше за все назвати цю книгу достовірним дзеркалом людини”. Далі він, аргументуючи цю тезу, вказує, що дзеркало пов’язує людину з іншими людьми. Особа, котра опинилася у повній самоті, в скиту чи на безлюдному острові, не буде мати потребу в дзеркалі. І навіть у ту хвилину, коли вона все ж таки забажає подивитися на себе в уламок мигаючого предмета, що випадково опинився під рукою або просто у струмок, усе ж придивлятиметься до себе у форматі якогось контексту: дивлячись у дзеркало, ми дивимося на себе, так би мовити, і своїми власними очима, й очима інших. І тому ми прислухаємося до думки навколишніх про нас самих.

Між іншим, соціологам не завадить знати, що так званий “Інший” – це “дзеркало”, у яке дивиться кожен з нас і як індивід, і як член певної групи чи класу, й, більше того, відображення даного образу в наших головах стає основною підставою для створення образів або картин світу. Змістовні відмінності між такими картинками світу знаходяться у прямій залежності від соціальних орієнтацій. Отож не дивно, що таких картин світу багато. Наукова картина – одна з них. Тому природно, що й соціологічних картин соціального світу маємо теж не одну.

Висновуємо вкрай однозначно, що дзеркало у світовій літературі та згодом і в науці – це величезна тема. Так, дзеркало з мовним інтерфейсом є повноправним персонажем пушкінської “Казки про мертву царівну...”. Мабуть, кожен досвідчений соціолог як мінімум чи може, як максимум, пам’ятаючи про відносини науки із владою, яка фінансово утримує науку, проведуть аналогію між долею дзеркала у цій казці та долею соціології у суспільстві з певним політичним режимом. Інвективи зі сторони представників влади на адресу соціологів та їх дзеркала, сподіваюсь, добре відомі всім. До прикладу наведу ще один твір М. Гоголя – комедію “Ревізор”, що теж є подобою дзеркала, яке відображає стан місцевого самоуправління в Росії XIX століття. Примітно, що в остаточному тексті комедії в 1842 році з’явився епіграф, якого, як пишуть літературознавці, не було спочатку: “*На дзеркало нема чого нарікати, коли пика крива*”.

Проте, знаючи суперечності суспільствознавчого пізнання минулого та сьогодення України, що жителям та науковцям Західної України особливо є знайомими через історичну різноманітність владних режимів, які ці вищеназвані суперечності щоразу загострювали, доречно, виходячи з методологічного принципу додатковості, вказати на протилежну версію вищенаведеного гасла: “*Нема чого на пiku нарікати, коли дзеркало криве...*”. Отож, чи завжди соціологи у своїх творах уподібнюються саме кривому дзеркалу, іноді самі цього не усвідомлюючи?

Вочевидь усе набагато складніше, ніж видається. У соціології, що було ще в 1995 році детально обґрунтовано в моїй монографії “Артефакт у соціології”, цей варіант не названо унікальним, а навпаки, типовим, бо емпірична база вітчизняних досліджень залишається наскрізно артефактуальною. У зв’язку із цим далі слушно обговорити не тільки стан суспільства, звісно, відповідно до гасла львів-

ського форуму, а ще й *стан дзеркала*, що відображає риси суспільного сьогодення. Переконали, що кожен розуміє, якщо ранком бажано дивитися у дзеркало на своє відображення, то слід привести спочатку засіб відображення у прийнятний стан, а вже потім приймати рішення щодо вдосконалення власної фігури загалом чи обличчя зокрема. Продовжую виступ з такої банальності, як фраза “*Все пізнається в порівнянні*”, а тому моніторинги вже давно звичайна справа у різних сферах життя. Тільки час від часу постають запитання: що саме зараз будемо порівнювати? І тут, як мінімум, існує три варіанти відповіді: а) одне явище в динаміці (у точках часу Т-нульове і Т-один); б) два явища поміж собою в одній точці часу; в) два явища поміж собою в динаміці (у точці часу Т-нульове і в точці часу Т-один згодом) задля виявлення кореляції між їх змінами.

Заради виразності варіацій з приводу об’єкта порівняння, згадаємо, що травень в Україні – це, за календарем, місяць багатьох свят як загальнодержавних, так і професійних: дні радіо (7 травня), музеїв (18 травня), хіміка (29 травня) тощо. Проте є ще й 3 травня. Це – *Всесвітній день свободи преси*, з нагоди чого відома міжнародна організація Freedom House (англ. – “Будинок Свободи”) щорічно пропонує рейтинг стану цього різновиду свободи в багатьох країнах світу. Методика, як мені відомо, не викликає нарікань зі сторони відповідних фахівців. Згідно з матеріалами тижневика “Дзеркало тижня” від 28 квітня 2011 року (№13), “Україна опустилася зі 108-го на 121-е місце у щорічному рейтингу свободи преси, набравши 56 балів (чим більше балів, тим більш залежні в країні ЗМІ) в одному ряду із Колумбією і Сейшельськими островами.

Про Україну у звіті Freedom House, зокрема, йдеться так: “Україна, яка послідовно була однією з кращих у своєму субрегіоні в останні роки, зазнала ерозії свободи ЗМІ”. Вона опинилася серед країн, які “відчувають значний спад у свободі преси”, нарівні з Єгипетом, Гондурасом, Угорщиною, Мексикою, Південною Кореєю і Таїландом. Україну також згадують у звіті (разом із Болівією, Еквадором, Гондурасом, Фіджі, Іраком, Туреччиною і Єменом) серед “нових демократій і тих, котрі прагнуть бути такими”, у яких засоби масової інформації “виявилися вразливими для поєднання ворогуючих сил, що охоплюють політичних лідерів, які прагнуть придушити критиків, потужні бізнес-інтереси, торговців наркотиками та озброєних повстанців чи терористів”.

Рейтинг свободи преси очолила Фінляндія із 10 “штрафними” балами. За нею йдуть Норвегія і Швеція. Скажімо, США з 17 балами ділять 17 позицію. Всі країни Західної Європи, за винятком Італії та Туреччини, віднесено до “вільних”. Лідерами у Східноєвропейському регіоні є Естонія і Чехія. Вище України в рейтингу виявилися Молдова та Грузія (Молдова, до речі, вперше обійшла за цим показником всі інші країни СНД). Росія піднялася на дві позиції порівняно з минулим роком і ділить 173-є місце з Гамбією, Конго і Зімбабве. Всі ці чотири країни набрали по 81 балу. Замикають рейтинг Північна Корея (97 балів), перед нею Туркменія (96 балів), а також Бірма, Еритрея, Лівія та Узбекистан (в усіх по 94 бали).

Freedom House – неурядова організація зі штаб-квартирою у Вашингтоні (США). Фінансується в основному Державним департаментом США та Управлінням міжнародного розвитку (USAID – US Agency for International Development), а також низкою міжнародних фондів та урядів, включаючи National Endowment for Democracy. Приймає пожертвування від приватних осіб. Свої рейтинги формує на основі опитування експертів відповідно до опублікованої методології [1].

Оскільки мова ведеться про дзеркала пізнання, то, зважаючи на наведений експертний матеріал, маємо приклад визнаного світом способу оцінки темпу руху-поступу країни у певній сфері буття та саму оцінку: *“Україна зробила крок назад у справі свободи преси”*. Проте очевидно, що робити такого гатунку висновки як однозначно достовірні можна тільки у випадку розробки відповідного методичного інструментарію, котрий переводить індикатори у числові показники. Аналогічно, якщо фахівці, наприклад, музейної царини можуть пригадати стан справ за низкою показників, що вважають доречними, скажімо, в 1991 році порівняно із сьогоднішнім, то вони теж отримують підстави казати про напрямок руху-розвитку музейної сфери. Отож мовиться про одне явище в динаміці (спочатку в точці часу Т-нульове і згодом у точці часу Т-один).

У цьому зв’язку наступне питання виникає щодо методики порівняння, звісно, в контексті певної стратегії теоретизування. Звісно, об’єкт має бути самодовільно за роки змін деяким чином самототожним. А це означає, що українське суспільство, як й інше пострадянське, до початку 1992 року краще не обирати для отримання даних про динаміку, адже це призведе

до зміни системи вимірювання зовсім в іншу площину аналізу. Прикладом такого вимірювання є нижчеподані матеріали, які наочно ілюструють те, як діє статистичне дзеркало, що створене фахівцями Федеральної служби державної статистики (або скорочено “Росстат”) під назвою “20 років деградації, або Шокуючий підсумок реформ РФ”. У такий спосіб отримуємо підстави поміркувати не тільки над станом російського суспільства на підставі його змін за два останні десятиліття, а ще й порівняти зі станом та динамікою українського суспільства у випадку знання аналогічних даних.

Отже, як підсумок тривалої роботи статистів із узагальнення показників наслідків реформ за перші два десятиліття в РФ, у довідці наводиться порівняння біля 2,5 тис. індикаторів. Багаточисленні показники свідчать про провальні результати трансформації країни за вказані шістьнадцять років. Населення Росії скоротилося на 6 млн. осіб (до 142 млн.), зате на 70% (із 1994 року) зросла кількість держслужбовців.

Росія перетворилася остаточно на експортно зорієнтований, сировинний придаток “світової економіки”, різко збільшивши добування нафти (при цьому глибоке розвідувальне буріння скоротилося вдвічі) і виробництво сталі та добрив для експорту. “Досягненням” вважається викруткова збірка автомобілів. Провальною виявилася сфера будівництва. Порівняно із радянськими темпами введення в дію житла стало будуватися менше майже на дві третини. При цьому загальна площа старезного й аварійного житла збільшилася майже втричі, різко скоротилось число сімей, котрі покращили свої житлові умови. Щорічна чисельність новопоселенців скоротилася майже у 7 разів: із 948 тис. у 1992 році до 144 тис. у 2008.

У числових величинах за 16 років рівень життя населення в середньому по країні зріс, але було докладено немало зусиль для вдосконалення методики офіційно зареєстрованої бідності. Тому в 2,5 рази скоротилася чисельність населення з доходами нижче величини прожиткового мінімуму. Якщо у 1992 році таких громадян налічувалося близько 33,5% від загальної чисельності населення, то в 2008 їх стало вже 13,4% (на відміну від статистиків, російські соціологи вказують на те, що можливість прожити на цей “життєвий мінімум” не обговорюють).

Воднораз практично за всіма категоріями продуктів харчування у півтора-два рази збіль-

шилася купівельна спроможність усереднених доходів населення. У той же час ці позитивні тенденції супроводжувалися явно негативним збільшенням розшарування населення за доходами. Коефіцієнт фондів, тобто відношення доходів 10% найбагатших і найбідніших громадян, за 16 років зріс більш ніж удвічі і досягнув 16,8. Відтак багаті стали ще багатшими, а бідні – ще біднішими. Причому мовиться про офіційно зареєстроване розшарування, що реально пом'якшує ситуацію. Так, за експертними оцінками цей коефіцієнт нині набагато вищий, і це один із самих негативних результатів останніх 16 років.

У півтора рази скоротилась кількість осіб, зайнятих у сільському господарстві (дані наводяться лише із 1998 року!!!), але зате майже у стільки ж збільшилося зайнятих у торгівлі та в державному управлінні, удвічі – у фінансовій сфері.

Людський капітал ліберальна політика викреслила із повістки денної. Тому темпи розвитку за цим показником просто невідомі, тому що зміни індикаторів, відповідних реаліям, призупинено.

На 40% скоротилося число організацій, які виконували наукові дослідження і розробки, адже в них стало працювати на 50% менше співробітників. Зате кількість захищених дисертацій збільшилася майже втричі.

До 50% (2006 рік) зросла кількість зареєстрованих правопорушень. Загалом ув'язнених збільшилося на 20%. Чисельність осуджених за вироками, що набули чинності, зросла у півтора рази.

У півтора рази скоротилося число підприємств та організацій, які зайняті у сільському господарстві. На 40% зменшилися посівні площі сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій. Удвічі скоротилося виробництво м'яса, хлібобулочних виробів, утричі – тваринного масла. Натомість удвічі збільшилося виробництво рослинного масла, кондитерських виробів, цукру. Улов риби скоротився на 40%. Зате вдвічі збільшилося число підприємств та організацій, які заявили під час державної реєстрації як основний вид економічної діяльності “Виробництво і розподіл електроенергії, газу і води” (це, як відомо, головні джерела росту цін у системі ЖКХ). Водночас вироблення електроенергії збільшилося тільки на 2%.

Суспільні фонди споживання зросли втричі. Здійснений перехід на 10-річне навчання в школі. Встановлений (збільшений) мінімаль-

ний розмір оплати праці до 60, а потім до 70 карбованців на місяць (це близько 8000 карбованців за нинішнім курсом. Зараз МРОТ удвічі нижче “застійного” – 4330 карбованців щомісячно), а мінімальний розмір пенсії – до 50 крб. (близько 6000 крб. на нинішні гроші; сьогодні мінімальна пенсія становить 3540 карбованців).

Проведена небачена навіть у світових масштабах газифікація країни: ріст із трьох до сорока (!) мільйонів газифікованих квартир і будинків – у дванадцять разів. Більша частина названого житла у країні газифікована у “брежнєвські” часи.

Й, нарешті те, що освоєна сибірська нафта, яка годує донині країну, прокладені всі головні експортні нафто- і газопроводи, створено те, що сьогодні називається “Газпром”, єдина енергосистема країни (1970–78), автомобілебудування (ВАЗ, КамАЗ), ядерна енергетика і т. д. і т. п.” [2].

Таким чином, дякуючи офіційним статистикам РФ, можна мати уявлення про рух-поступ РФ за окремими напрямками життя країни та окремих її галузей економіки та порівняти їх з аналогічними в Україні. Зауважу, що *статистична парадигма* у справі проведення моніторингу є **домінуючою**. Власне сама наука статистика колись була нічим іншим, як “державознавством”, а нині в масовій свідомості це не стільки наука про державу, скільки про процедури обліку з числовим оформленням оцінки стану об'єкта вивчення. Звісно, соціологія абсолютно не цурається цих процедур, але зосереджена на так званих суб'єктивних характеристиках соціуму, наприклад, на ставленні до когось чи до чогось. Більше того, у свідомості народного загалу соціологія також зведена до процедур обліку громадської думки.

Вочевидь звернення до статистичної парадигми для оцінки стану соціології в Україні – справа цілком канонічна. Ці оцінки соціологи часто пропонують як один одному, так і громаді, тож немає підстав наголошувати на якійсь новизні. Тут нагадаю одну банальну думку: для обговорення стану справ у країні чи в суспільному житті кількість індикаторів має бути численна. У зв'язку із цим серед науковців, наприклад, України, Росії чи Білорусії, існує як мінімум дві версії оцінки сучасного стану соціології у цих країнах. Згідно з першою оцінкою (достатньо поширеною і найчастіше артикульованою міністерськими працівниками, керівниками соціологічних факультетів і кафедр, науково-дослідних ін-

ститутів і приватних соціологічних фірм, що обслуговують комерційні та політичні структури) *соціологія нібито має зростання*.

Аргументація на користь цієї думки досить проста і підпорядкована “лінійній” логіці екстенсивного зростання кожного об’єкта вивчення, адже таке в межах його життєвого циклу справді може бути. На підтримку цієї популярної думки стосовно соціології (в усіх її формах) отримано багато емпіричних фактів. Скажімо, нині соціологічна освіта України має мережу навчальних закладів. Соціологів готують у шести державних університетах, що мають соціологічні факультети або відділення на інших факультетах, а також є спеціалізація із соціології в інших ВНЗ. Підготовку з переважно прикладних соціологічних дисциплін ведуть деякі відомчі та комерційні приватні навчальні заклади. Є випадки створення соціологічних підрозділів у вищих технічних закладах. Отже, кафедри і факультети випускають не інакше як легіони дипломованих соціологів із більше аніж півсотні ВНЗ України.

Проте, по-перше, вивчення соціології має забезпечити молоді одержання системного знання про суспільство, його структуру та розвиток, причини кризового становища, тенденції в основних сферах суспільного життя і спонукати вести пошук нових соціально значущих цінностей, правильно оцінювати пройдений шлях та віднаходити нові способи оновлення суспільства, становлення національної самосвідомості, наукового світогляду, бачення перспектив. Цим насамперед зумовлена значущість загальної соціологічної підготовки студентів у навчальних закладах України. Тим часом вирішення важливого завдання тут суттєво гальмується низкою причин (про сумнозвісний наказ МОН України за № 642 від 09 липня 2009 року вже було сказано). Соціологія як наукова дисципліна суспільствознавчого циклу ще не встигла повноцінно замінити у закладах освіти історичний матеріалізм як основу формування наукового світогляду, всебічності і повноти розкриття природи суспільства та законів його розвитку, аналізу сучасного стану України, а вже маємо різке скорочення обсягів і норм її викладання. “Соціологічні яструби” від міністерства у своїй номенклатурній більшості мають освіту технічну чи природничу, тому їхня турбота за студентів ВНЗ технічного профілю полягає в тому, щоб дати більше годин для їх відповідної фахової підготовки, з однієї сторони, а з другої – втримати свідомість студентів від зайвих

роздумів про рідну державу, суспільство, націю, культуру, українство. Цікаво те, що зазвичай у технічних ВНЗ викладають соціологію архаїчну, що є позитивістською у своїй основі, а тому розлогі світоглядні погляди вона не дає і давати не може за визначенням! Але й таке викладання лячне. Мабуть, зростання рівня невігластва молоді, першочергово студентської, на предмет розуміння можливостей соціологічного аналізу вітчизняного буття належить до латентних завдань МОНмолодьспорту України.

Після освітянської складової соціології розглянемо наступну – *дослідницьку*. Є *академічна соціологія*, що живе більшою мірою своїм автономним життям, хоч і відгукується на запити владних структур, тому що її носії отримують бюджетні гроші. Поки що, як мені відомо, академічні досягнення соціологів вагомих державних нагород чи премій ще не отримували. Водночас в геометричній прогресії множаться опитування громадської думки, щонайперше з маркетингових чи електоральних тем. Окремі соціологи стали невід’ємними учасниками багатьох комерційних і політичних проектів, а також передач телебачення. Книжкові полиці магазинів уже містять підручники соціології, що схожі між собою мов сіамські близнюки, а соціологічні конференції, що проводять у промислових регіонах України, стали майданчиками перевірки молодих фахівців з питань управління, підприємництва, соціальної інженерії тощо. Керівники відомих соціологічних фірм визнають збільшення сумарного обороту коштів у сфері комерційної соціології, що цілком зрозуміло, адже інфляція є невід’ємною рисою нашого сучасного сьогодення.

Отже, виходячи із пропонованої логіки екстенсивного зростання, кількісні характеристики процесу самодостатньо свідчать про те, що соціологія в Україні має нібито позитивну динаміку – від сумнівного до доброго. Але оскільки соціологи такі ж люди, як і всі інші, то їм життя псує не тільки квартирне питання, як писав М. Булгаков в добу розбудови соціалістичного суспільства, а й інший дефіцит. Інакше кажучи, труднощі полягають у недостатньому фінансуванні державних програм соціологічної освіти та соціологічних досліджень (передусім зі сторони НАНУ та інших галузевих державних академій). Проблема недостатнього фінансування стає загальною темою публічних виступів багатьох адміністраторів від науки, у тому числі й від соціології. Але при цьому сам пафос їхніх заяв зводиться

до того, що рано чи пізно прийде “правильний” великий начальник і виправить становище, перейнявшись ідеєю значущості соціології скрізь – як в університетах, так і в НДІ.

Вважаю, що тепер вже настає час звернутися до тексту 1-го пункту Указу Президента України “Про розвиток соціологічної науки в Україні” від 25 квітня 2001 року. Де, звісно, з високою метою створення сприятливих умов для розвитку соціологічної науки в Україні, підвищення її ролі у здійсненні соціально-економічних і політичних реформ, зміцненні демократичних засад суспільства та забезпеченні прогнозованості суспільних процесів було проголошено від імені Президента України у категоричній формі – ПОСТАНОВЛЯЮ:

1. Кабінету міністрів України:

– розробити разом з Національною академією наук України та затвердити до 1 липня 2001 року Комплексні заходи щодо державної підтримки розвитку соціологічної науки в Україні, передбачивши, зокрема:

– започаткування державних наукових програм у галузі соціології з метою вивчення найактуальніших соціальних, у тому числі соціально-психологічних, проблем українського суспільства та розроблення пропозицій щодо його подальшого розвитку (омріяні і схвалені на найвищому державному рівні програми, на жаль, упродовж десятиліття так і не започатковані, не те, що зреалізовані);

– заснування державних грантів ученим для здійснення наукових досліджень у галузі теорії і методології соціологічної науки (факт: *гранти не засновані*);

– створення за участю об’єднань громадян, що здійснюють соціологічні дослідження, банку соціологічних даних з метою забезпечення органів виконавчої влади, засобів масової інформації та інших користувачів цими науково обґрунтованими даними (*такий банк створено в Інституті соціології*);

– розширення міжнародного співробітництва у галузі соціології (*розширення має місце, але без участі Кабінету Міністрів України*);

– проведення у другому півріччі 2001 року в м. Києві всеукраїнського семінару для обговорення питань сучасного стану соціологічної науки, її завдань і ролі в суспільно-політичному та соціально-економічному розвитку України (*за 10 років такого всеукраїнського семінару не було проведено*);

– вивчення питання щодо створення та поновлення соціологічних і соціально-психологічних служб на державних підприємствах,

в установах та організаціях, насамперед у навчальних закладах, та їх кадрового забезпечення фахівцями у галузі соціології (*можливо, хтось вивчав це питання, але ніякого поновлення насправді не відбулося*);

– поширення соціологічних знань серед населення (*має місце, але без внеску Кабінету Міністрів України*);

– надання підтримки вітчизняним соціологічним виданням (їх кількість зросла, сьогодні ВАК констатує як фахових біля 20 найменувань, що готуються і видаються без участі держави, головню зусиллями і коштом редколегій, спонсорів чи самих авторів);

– забезпечити щорічне включення до державного замовлення на науково-технічну продукцію завдань із проведення прикладних соціологічних досліджень (про це ні я, ані мої колеги нічого не чули);

– передбачити під час формування проектів Державного бюджету України на 2002 і наступні роки фінансування на проведення прикладних соціологічних досліджень, які здійснюються за державним замовленням, а також збільшення коштів для забезпечення державних бібліотек вітчизняними й іноземними виданнями із соціології та суміжних наук (поки що залишається мрією інтелектуальної еліти України);

– розробити та подати в установленому порядку на розгляд Верховної Ради України законопроект про внесення змін і доповнень до Закону України “Про інформацію” стосовно регулювання діяльності організацій, які здійснюють соціологічні дослідження (*спроба така була, але редакція законопроекту виявилася настільки тоталітарною за своїм змістом, що вдалося відмовити ініціативних людей вносити його на обговорення ВР України, а чогось іншого досі немає*).

Таким чином, хоч і всупереч указівкам Президента України на адресу Кабінету Міністрів України, нині все-таки мають місце суто кількісні характеристики повільно-кволого розвитку соціології в Україні. Однак прихильники такого еволюційного погляду повністю ігнорують якісне змістове наповнення як вітчизняної соціології, так і соціологічної освіти.

Справа в тому, що за ритмом екстенсивного зростання соціології у часі прихована відсутність настільки ж переконливих показників її якісного висхідного розвитку. Критерієм такої корисності перш за все є попит на дипломованих соціологів на ринку праці. Пошук даних у мережі Інтернет дозволив виявити

матеріали сусідньої РФ [3], агентства із підбору персоналу вказують, що запит на фахівців-соціологів украї низький: упродовж останнього десятиліття він оцінювався рекрутерами на рівні 3,0–3,5 балів (за десятибальною шкалою оцінки інтенсивності попиту). Вочевидь такий стан справ вказує на слабку зацікавленість зі сторони російської практики діяльністю професійних соціологів, котра традиційно наявна в педагогічній та академічній сферах. Крім того, потужним джерелом попиту на соціологічну працю колись була “заводська” соціологія, нині ж вона зосереджена тільки в університетах і наукових інститутах. До практичної і соціоінженерної діяльності ця робота має дуже далеке відношення. Щоправда влада справді не диктує тематики соціологічних досліджень, але вона байдужа до їх результатів, особливо, коли ті свідчать про соціальні наслідки її власних діянь.

Знову соціологічні дискусії заповнили проблеми радянських часів – про соціальну роль соціолога. “А навіщо Чингізхану соціолог?”, – як запитував В. Шубкін у тоталітарний час. У неототалітарну добу відсутність попиту на соціологічне знання розбещує як владу, так і соціологів, котрі усвідомлюють декоративність своєї присутності біля владних коридорів. І більше того, всі спроби утилітарного і примітивного застосування соціології владою обертаються суцільною профанацією та руйнуванням вже створеного масиву наукових знань. Відбувається драматичне явище – поступова втрата соціологією свого тільки ледь знайденого авторитету у свідомості суспільного загалу. Поки що випускники соціологічних факультетів і кафедр зазвичай не залишаються безробітними на 100%. Так, у них зацікавлені комерційні структури, де ті застосовують засвоєні в університетах знання з методики обстежень для вивчення споживчого попиту. Їх працевлаштовують у засобах масової інформації, де вони докладають до робочого місця інтелектуальні навички, отримані при вивченні дисциплін та у спілкуванні з викладачами. Потрібні, звісно, добре навчені фахівці із суспільних питань і в державних структурах.

У цьому сенсі випускові соціологічні кафедри справді “кують кадри для народного господарства”. І певна частина випускників університетів неминуче поглинається такими сферами діяльності, де утилітарно використовують лише частину надбаного у ВНЗ потенціалу. Але при чому тут, запитаєте, професійна соціологія? У цьому критичному висвітленні

констатуємо, що соціологія стала основою для так званої загальної освіти і підготовки кадрів, готових сприйняти будь-які посади, якщо відповідні обов’язки вимагають мінімуму інтелектуальних знань і навичок. Але чи росте на цьому тлі потреба у високопрофесійних соціологах, котрі, попри все, мають фундаментальну наукову підготовку? На це питання слід дати негативну відповідь. Сьогодні я чув такі враження від багатьох дослідників: тенденції розвитку пострадянської соціології досить суперечливі, адже **на кожне, здавалося б, позитивне (екстенсивне) просування вперед доводиться робити кілька кроків назад**, а тому надбання в одному напрямку – це відчутні втрати в інших. Отож мовиться про такий стан соціології, що поєднує у собі різні (часто протилежні) характеристики. Тому однозначності в оцінках не може бути сутнісно. Причину цього стану шукають у тенденціях трансформації сучасного вітчизняного суспільства, що ставить соціологію перед “обличчям” серйозних випробувань. Найчастіше це виражається універсальною формулою: “Яке суспільство, така й соціологія”. Між тим, справді, не можна заперечувати того, що соціологія несе на собі відбиток навколишнього соціального середовища. Скажімо, в останні роки виникли нові тенденції щодо взаємин соціології і влади. Якщо в колишні перебудовні і постперебудовні роки значущість соціологічного знання як такого не ставили під сумнів і говорили лише про те, як краще його опанувати і розвивати, то зараз усе частіше владарює нігілізм стосовно соціології в цілому. Частим мотивом виступів політичних діячів і журналістів, які далекі від наукової соціології, стала ідея про те, що соціологія не впоралася зі своїми завданнями в країні, виявилася неефективною через невідповідність нашим реаліям, що вимагають особливих підходів і наукових методик. При цьому мають на увазі тезу, що, мовляв, соціологія не змогла стати науковим компасом реформування України. Проте, як стає зараз зрозуміло, поки що ні суб’єкта, ані об’єкта системних реформ остаточно не визначено, тому що всі були зайняті іншим – перманентною боротьбою за владу.

Виголошене дає достатньо підстав для вивчення твору Е. Гіденса “Заклик до зброї!”, хоча й спрямованого до світового соціологічного співтовариства, але такого, що нас теж стосується безпосередньо. В нього перелік адресатів заклику такий: “До всіх соціологів! До всіх, хто вивчає соціологію! До всіх (якщо

є такі), хто просто цікавиться соціологією та її майбутнім!". Причому відомий науковець прагне дізнатися: чому за умов сучасних глобальних змін у світі соціологія не знаходиться на самому передньому плані інтелектуального життя і громадських дебатів? Раніше в університетах вона була набагато популярнішою за психологію, сьогодні маємо протилежну ситуацію. Або вивчення ЗМІ в університетах, де ці предмети викладають, популярніше, аніж соціологія. Ніхто не сумнівається у важливості ЗМІ для сучасного глобалізованого часопростору, але ж вони лише одна частина складного комплексу соціальних інститутів як об'єкта вивчення соціології. Остання, як не парадоксально, перебуває не в центрі турбот світових інтелектуалів. Взяти хоча б дебати про глобалізацію, де двигуном дебатів є скоріше економісти або міжнародники. Одну з причин того, що громадськість втратила інтерес до соціології, вбачаємо в тому, що вона розпалася на множину спеціалізацій, яка нині важлива у природничих та інших суспільних науках. І тут треба зізнатися, що спеціалізація потребує нового синтезу, якого соціологи не здійснюють.

Й усе ж причини занепаду соціології не стільки внутрішні, скільки зовнішні! *По-перше*, з початку 1980-х років блиск соціології затемнений зростанням низки проринкових течій у суспільствознавстві. Якщо ринки дозволяють вирішувати більшість проблем соціального життя, включаючи проблему соціальної справедливості, то для соціології місця не залишається. Але економіка, як відомо, – це не та сфера, яка опікується соціальною справедливістю. Вона може стати засобом забезпечення останньої лише за наявності відповідної політичної волі, носії якої мають керуватися об'єктивними даними науки. Поки що економіка повновагомо домінує над соціальною складовою суспільного життя.

По-друге, маємо безсилля домінуючої форми соціологічного мислення перед образом майбутнього, котре не зорієнтоване на перспективу, а опікується лише сьогоденням. Горизонти соціального розвитку випадають із поля зору соціологів, а недосконалі наукові знання про них не спрямовують соціальні реформи, не мотивують і не легітимують продуктивні соціальні зміни і трансформації. І ще один аргумент: соціологічне мислення, народжене політичними та економічними революціями ХІХ століття, звичайно ж, постійно стимулювалося взаємодією з тими, хто бажав змінити світ на краще. Тепер цього немає. Тому й не

дивно, що психологія, яка займається проблемами стійкості людини, за популярністю серед студентів обігнала соціологію.

За Е. Гіденсом, має відбутися відродження соціологічної уяви. Якщо ринковий фундаменталізм має піти зі сцени, то це створить умови повернення до опрацьованого способу соціального мислення. Тому V Львівський форум постає "своєчасним дзеркалом", що дає змогу подивитися в обличчя тим великим соціальним проблемам, що стоять перед науковцями і що вимагають створення перманентного поля дебатів, котрі допоможуть не просто краще їх зрозуміти, а й відвернути соціологію в Україні від хиб минулого. Звичайно, коли в 1990-і роки почалася реорганізація соціального простору навколо соціології, то у "боротьбі за увагу влади" представники інших дисциплін зіткнулися не із соціологією 60–70-х років, що піднімалася з колін, а натрапили на *систему соціології*, що була обґрунтована на початку 80-х. Важливо, що ця соціологія не була ідеологічною. Так було в багатьох країнах соціалістичного табору. П. Тамаш, директор Інституту соціології АН Угорщини, називає таку соціологію плодом "тихої контрреволюції", очевидно у тому розумінні, що вона модернізувала партійну систему і стала допоміжною дисципліною для нової політичної системи. Фактично, та любов до чисел, до опитувань, до надання допомоги політикам і так далі, яка багатьом не подобається у сьогоднішніх пострадянських соціологічних колах – явище зовсім не нове. Тоді допомагали не стільки за гроші, скільки за статус, вплив, за відчуття власної значущості. Допомогати політикам тоді – це сприймалося позитивно, принаймні не брутально, а навпаки – позитивно, головню як спосіб реалізувати науку.

Що показують порівняння сучасної соціології з радянською? Такі спроби різними науковцями робилися вже через першу п'ятирічку пострадянської доби. Так, у 1994 році за наслідками обговорення 25-річчя Ленінградської соціологічної школи, Р.В. Ривкіною був сформульований фундаментальний парадокс новітньої соціології. Зокрема, новий час має незаперечні переваги – свободу: а) організації будь-яких досліджень, б) міжнародних зв'язків, в) висловлення наукових ідей і концепцій, г) використання та збору будь-якої інформації. Однак, крім свободи, потрібні ще базові інституціональні умови, що реально уможливають цю свободу, а саме мовиться про: 1) існування наукових організацій і (або) великих наукових

колективів; 2) “живе”, функціонуюче наукове співтовариство (на макро- і мікрорівнях) як соціальне довкілля для творчості, як соціальний механізм, потрібний для підвищення якості та накопичення наукових знань; 3) еволюційне відтворення наукових кадрів; 4) внутрішнє соціальне замовлення – запит на дослідження з боку держави, відомств, господарських та інших організацій, причетних до управління економікою і культурою; 5) стимули і мотиви для проведення досліджень; 6) розвинені наукові контакти з іншими науковими організаціями як усередині країни, так і за кордоном; 7) методологічні передумови для проведення великих досліджень – таких, як національна вибірка населення, загальнодоступні банки інформації про основні проблеми країни тощо.

Якщо зіставити стан соціологічної науки в СРСР і в пострадянський період за наведеними інституційними умовами, то дійдемо парадоксального висновку: *в СРСР соціологія набула статусу соціального інституту, а в пострадянську епоху перестає ним бути, наявна її деінституціоналізація*. Багато з нас вважає, що в радянський час соціологічні організації та колективи перебували під сильним ідеологічним контролем. Але не можна заперечити й того факту, що тогочасна держава опікувалася соціологією, причому саме як наукою. Тому тоді функціонування соціологічних організацій і колективів не втрачало свого інституційного характеру. Масштаби досліджень були значними, міждисциплінарні контакти – тісними, обмін результатами (міжрегіональні та галузеві наукові і науково-практичні конференції, семінари) – достатньо повним. Звичайно, ідеологія дослідників була різною – від прокомуністичної до так званої дисидентської, але професійні норми роботи у сфері емпіричних розробок були досить стандартизованими. І, головне (про що ми тоді не замислювалися), як дисидентськи, так і прокомуністично налаштовані соціологи були зорієнтовані на аналіз та розв’язання соціальних проблем країни.

Сьогодні наукові академічні колективи розпалися на дрібні групи, котрі працюють або за західними проектами, або в інтересах вітчизняного бізнесу. Інакше кажучи, відбулося “подрібнення” наукового співтовариства в цілому. Єдине, відоме мені великомасштабне та довготривале дослідження – це щорічний моніторинг українського суспільства ІС НАНУ. Заради виживання соціологи орієнтуються не на соціальні потреби та проблеми країни, а на західні замовлення та приватні меркан-

тильні інтереси окремих осіб, груп, партій. Погіршилася справа з утіленням принципів технології соціологічних досліджень у практику суспільного повсякдення (за винятком окремих великих проектів, де працюють фахівці).

Радянське суспільство соціологи знали, розуміючи його фундаментальні дефекти, тому що вивчали його досить ґрунтовно й масштабно. Сама держава була зацікавлена у цьому, хоча й однобічно. Скажімо, не дозволялася “ринкова” інтерпретація результатів дослідження, і саме в цьому полягав той контроль з боку держави, що його нині називають “ідеологічним тиском”. Нинішнє суспільство соціологи вивчають фрагментарно, поверхово. Зрозуміло, що є винятки – як згадані, так і ще мені невідомі. Але, якщо говорити про всю сукупність досліджень, то слушно стверджувати, що соціологія в особі її достойників накопичує нові знання дуже кволо.

Який же баланс здобутків і втрат? З одного боку, перебудова і наступні реформи зняли вищевказані ідеологічні заборони. Проте не все так однозначно, адже одна ідеологія змінила іншу. Вважається, що нині немає ні цензури, ані ідеологічного контролю, не лише можна вивчати все, а й співпрацювати з будь-якими партіями, дотримуватися найекзотичнішої ідеології. Більше того, можна самостійно шукати замовників, мати справу з ким хочеш, кого знайдеш – від міністерств до тих суспільних сегментів, яких краще публічно не згадувати. Тепер дозволено не тільки фахівцям, а також й графоманам видавати будь-які книги, статті, пророкуючі тези. Можна їздити будь-куди, якщо є гроші оплатити витрати. А ще модно реінтерпретувати будь-яку *західну* теорію, створювати які завгодно соціологічні організації. І при цьому ніяких вимог до науковості коєного і скоєного з боку держави сутнісно не пред’являється.

У підсумку вигляд вітчизняної соціології істотно змінився. У наукове життя не просто увійшли опитування громадської думки, вони стали домінуючою формою роботи. Виникли нові соціологічні центри. Розширилися контакти із західними вченими, стали нормою спільні дослідження. Набули різноманітності й більшої оригінальності наукові публікації. Начебто нова епоха просунула поступ соціології вперед. Але те, що сприймається як розширення свободи, виявилось процесом деінституціоналізації соціології і фактичного звуження фронту науки. Насправді спостерігається тотальна про-ринкова орієнтація. Вже згадуваний ринковий

фундаменталізм прийшов на зміну радянській ідеології, відсунувши реальні соціальні питання на другорядне місце у видноколі наукових інтересів. Саме така переорієнтація і призвела до нинішнього стану соціології та її статусу в уявленні державних структур. Сьогодні, як не парадоксально, українська соціологія знає про нову суспільну систему менше, ніж знала про стару систему за часів “застою”. Дійсно, соціологи знали соціальну базу влади і механізм розвитку економіки. Нині ці аспекти залишаються за межами досяжного.

Чому ж, запитується, не реалізована свобода досліджень? *По-перше*, позбувшись підтримки держави, соціологія “пішла по руках”, не тільки у переносному, а й у буквальному розумінні цього слова: головний замовник тепер не ЦК КПУ або радянська держава, а західні фірми та університети. Тому, звільнившись від ідеологічного замовлення радянської влади, соціологи вивчають те, що потрібно за кордоном. А там частіше за все потрібно розв’язувати не довгострокові проблеми, а вивчати рейтинги політиків і, звичайно, аналізувати попит на західні товари. Західні фірми не цікавлять такі проблеми, як соціальні гарантії держави стосовно громадян, або доля трудових колективів підприємств. Звинувачувати їх у цьому не можна, адже хто платить – той, як відомо, й замовляє соціологію.

По-друге, розвиваються норми наукової діяльності, перш за все нехтуються вимоги принципу відкритості даних та одержаних наступних результатів. Саме це робило науку соціальним інститутом, який обслуговує потреби суспільства. Але про яку відкритість може йти мова, якщо групи соціологів конкурують за замовників? Навпаки, тепер всі дослідження та їх технології, якщо не “ексклюзив” західних спонсорів, то, як мінімум, комерційна таємниця. У результаті дані, отримані різними дослідниками на одних і тих же об’єктах найчастіше не тільки не зіставляються, не узагальнюються, не накопичуються, але просто не показуються “стороннім”. Згорнута практика польових пошукувань, зокрема застосування експедиційних методів, а тому вкрай рідкісним став збір даних безпосередньо у досліджуваних установах. Не випадково соціологію ототожують з “опитуваннями громадської думки”. Справді, тепер ми знаємо суспільство через формат громадської думки. Але вивчення останньої – це особливий напрямок роботи, а не універсальний метод для осмислення соціальних проблем країни. Знати суспільство –

значить знати ситуацію не тільки через окремі об’єкти, а скрізь, в усіх сферах і сегментах його ковітального повсякдення.

Як змінилося становище соціології в суспільстві, які її взаємини із владою? Сьогодні в Україні, майже відповідно до схеми М. Буравого для світової соціології, є чотири класи соціологів: 1) “придворні” – аналітичні центри при владних структурах – при Президентові, уряді, міністерствах, силових відомствах та ін.; 2) “ринкові” – центри опитувань громадської думки; 3) “викуплені” – соціологи, які працюють на західні фірми; 4) академічні – залишки наукових організацій із фахівцями-соціологами.

У цілому, ставлення влади до соціології залишилося тим самим: серйозні дослідження, які стосуються найбільш складних соціальних проблем країни, її мало цікавлять. Але тепер у влади виник свій особливий інтерес – рейтинги політиків і, рідше, підтримка або осуд “народом” тих чи інших політичних та економічних рішень. Хоча, як і раніше, загальновідомих практичних висновків із своєї власної діяльності влада не робить.

Залежність соціальних досліджень від влади не тільки збереглася, але стала сильнішою. *Влада фактично приватизувала соціологію*. Сьогодні кожна її гілка створила “при собі” аналітичні центри, служби громадської думки. Деінде є науковці, котрі займаються цими проблемами, що створює парадоксальну ситуацію: емпіричного матеріалу видобувають багато, а теоретичних узагальнень немає. Показники безпосередньо використовують у політичній боротьбі. Це – прикмета часу. Маємо низький престиж соціологів в очах влади і це не випадково, тому що виявилася явна неспроможність цієї науки в аналізі змін, які відбувалися і реально відбуваються в країні. Лідерські позиції в аналізі перебудовних і подальших ринкових процесів міцно зайняли популісти від політології та журналістики (аргументи і факти щодо цього легко побачити на телеекранах). Фундаментальних, багаторічних, власне соціологічних досліджень вкрай мало, та й вони не мають суспільного резонансу.

На становищі соціології сильно позначається *прагматизм влади*, для якої важливо те і тільки те, що можна продати сьогодні. Знання, що стосуються не поточного моменту, а тривалого періоду часу, не купують, вони сьогодні “не потрібні”. Якщо на фундаментальні дослідження не варто витратити бюджетні кошти, то інших просто немає. Така недалекоглядність

має місце також стосовно природознавчих наук, котрі, зазвичай у кінцевому підсумку, пропонують інноваційні технології, наприклад, в інформаційно-комунікативній справі. Поява “східних тигрів” не надихає владу на створення вітчизняної “силіконової долини”, бо бізнесмени “силікон” ріжуть на шматки та використовують у приватних справах задля швидкого обороту фінансового капіталу. Політичний прагматизм породжує два наслідки – унепотрібнює довгостроковий прогноз і тим більше до непотребу відносить соціальну теорію.

Парадокс четвертий: *у соціологів свобода є, а соціальної теорії, на яку вони б спиралися у своєму професійному повсякденні, немає.* За часів СРСР заборона на таку теорію зумовлювалася її протистоянням із марксизмом-ленінізмом. Оскільки урядове крило соціологів 60–70-х років вважало, що марксизм-ленінізм і є радянська соціологія, то розвивати якусь іншу теорію заборонялося. Сьогодні такої заборони на розробку теорії не існує. Але й можливості для її розвитку теж відсутні. Хто ж буде платити за теоретичні розвідки? Автори десятиліттями працюють, щоб написати книжку, і самі платять за пристойну обкладинку, а то й за весь наклад.

Західним замовникам потрібні не теорії, а цифри, а то й просто числа. Місцевій владі – теж. Але є і більш рафіновані причини. Варіативність нинішньої соціології та її фінансування західними спонсорами унеможливають проведення багаторічних досліджень. Результати потрібні швидко, не кажучи вже про ексклюзивність. Але короткострокові обмеження не дають змоги розібратися в складних проблемних ситуаціях сучасності – таких, наприклад, як проблематика перерозподілу власності та влади, механізми міжнародних та міжрелігійних чи міжконфесійних конфліктів. Так, для вивчення соціальної стратифікації нинішнього суспільства потрібна вибірка, що охоплює всі новітні його нашарування, всі регіони, всі етнічні спільноти, не кажучи вже про вікову структуру населення, матеріальне становище сімей, їх склад тощо. Така вибірка мені досі невідома.

Проглядається ще один парадокс: *західні гроші працюють, а західні теорії – ні.* У різних національних спільнотах соціальні проблеми та образ суспільства чи культури – різні. Тому західні теорії середнього рівня, наприклад, теорія політики, теорія середнього класу, “зліплені” із західного суспільного матеріалу,

а відтак придатні тільки як загальні схеми, що вимагають істотної конкретизації. Але з конкретизацією системно та репрезентативно у вітчизняних соціологів ще не виходить. Тому вони гроші західні беруть, а в західне наукове співтовариство увійти повноцінно не спроможні. Не дивно, що нас і використовують як збирачів первинних даних, а не як наукових колег. Вельми показовий приклад стався в РФ, що цікаво для порівнянь: Є. Гайдар, провівши ринкову реформу на основі західних моделей при повному ігноруванні специфіки російського суспільства, не отримав очікуваного результату, але нові соціальні нерівності відбулися. Повторимо тезу зі згаданого вище звіту: “Коефіцієнт фондів (тобто відношення доходів 10% найбагатших і 10% найбідніших громадян) за 16 років зріс більш ніж удвічі і досягнув 16,8. Багаті стали ще багатші, а бідні – ще бідніші”.

Не було враховано, скажімо, й те, що за умов так званої свободи суспільство стане “тіньовим” і тому вивчати його стане неможливо. Виявилось, що той тип свободи, який прийшов до нас із ринковими реформами, породив таке суспільство, владу та економіку, що вимивають із суспільного життя соціологію. То може в радянські часи, попри наше уявлення про те, що ми називаємо ідеологічним тиском, і було практичним засобом прив’язати соціологічні дослідження до того типу соціуму, що існував на той час? Не владу, а суспільство, засади котрого не без допомоги соціологів й було зруйновано та переведено до так званих демократичних норм, звело потребу в соціології до статусу служниці приватних осіб, які тимчасово потрапили до владних структур.

Соціолог як професіонал – це не просто втілене вміння збирати дані та узагальнювати їх у вигляді статистичних показників, а *мислительство осмислення соціальних процесів.* Соціологи вивчають основні тенденції розвитку країн, націй, суспільств, пояснюють зміни і навіть прогнозують майбутнє. Вони – мислителі, які відкривають у суспільстві те, чого не бачать не лише “прості люди”, а й їх поводитирі, бо інакше б не казали: “Скажіть мені, в якому суспільстві ми живемо!”. Саме цим соціологи допомагають зрозуміти, що насправді відбувається, і пояснити сутність трансформацій членам суспільства. Тому спеціальність “соціологія” не може бути масовою. Тисячі великих мислителів не тільки неможливо підготувати, вони нікому не потрібні, але затребувані люди, котрі забезпечують фахівцям простір для наукової творчості. Звідси очевидно, що для підготовки

такого типу фахівців не потрібно задіювати стільки ВНЗ, як це робиться в Україні.

У роки переходу від радянських часів до нинішніх усе вийшло навпаки. Коли соціологія була нарешті визнана, соціологів стали випускати півсотнями щорічно у великому ВНЗ та майже тисячею в країні. Соціологія, разом з політологією, замінили науковий комунізм, і в результаті цього відбулася профанація їх обох і як наук, і як спеціальностей.

Чи є попит на соціологів? Якщо під соціологами мати на увазі фахівців з аналізу соціальних процесів і масових форм поведінки, то попиту на них немає. Є попит на маркетологів, які вивчають ситуацію на ринках, або інтерв'юерів, які займаються опитуваннями. Для збору такого типу даних цілком достатньо мати середню освіту або пройти спеціальні курси. Навчатися п'ять-шість років для такої роботи не потрібно, але й скоротити набір до ВНЗ не можна, тому що далі треба буде скорочувати викладачів й у такий спосіб підвищувати соціальне, а згодом і кримінальне напруження в суспільстві. Констатуємо доленосні зміни загальносуспільної драми: на зміну великим будовам "розвиненого соціалізму" прийшла гіпертрофована велика система національної вищої освіти.

Звісно, потенційний попит на соціологів у країні існує, адже соціальних проблем не меншає. Навпаки, як показує практика, вони збільшуються, і чи не в геометричній прогресії. Але цей попит не усвідомлений ні суспільством, ані державою у його лоні. Тому реальних робочих місць під цю спеціальність сьогодні немає. Під виглядом соціологів випускають тих, кого може прийняти ринок – маркетологів, фахівців з реклами, або просто людей, які здатні працювати на комп'ютері. В СРСР, як відомо, попит на соціологів забезпечувала держава, яка розподіляла випускників на ті робочі місця, де вони більшою-меншою мірою могли використовувати отримані знання й здобуті вміння. Практично у всіх міністерствах і на підприємствах існували соціологічні служби, відділи соціального планування. Це забезпечувало стабільні робочі місця для соціологів, а тому їх професія набула, хоч і відносно, усе ж стабільності.

Другий канал зайнятості соціологів за фахом – наукові установи. ВНЗ раніше мали змогу залишати талановиту молодь для наукової роботи як аспірантів та асистентів. У пострадянську епоху випускники соціологічних факультетів, як і інші деякі гуманітарії, подалися

в комерційні структури, що мали високооплачувані посади і передбачали найповніше використання здобутих соціологічних знань. Проте ця ситуація не схожа на стан нового фахового повсякдення юристів, міжнародників, фінансистів та ін. У будь-якому разі запиту на серйозні наукові дослідження, що відповідали б спеціальності "соціологія" немає, та й бажання займатися "чистою наукою" у випускників ВНЗ, котрі отримали соціологічні спеціалізації, теж не виявлено. Грошей за це не платять, НДІ організаційно ледь тримаються. Зрозуміло, чому ініціативна молодь в очікуванні великих грошей не йде у фундаментальну науку взагалі, а тим більше в ту, котра не має замовлень.

Сьогодні наука, поруч із іншими бюджетними сферами – освітою, культурою, охороною здоров'я, опинилася серед когорти найбільш матеріально гноблених, розорених, неспроможних на гідне буття сфер суспільного життєдіяння. За умов, коли нові, ринкові форми фінансування науки ще не склалися, держава повинна їх підтримувати, тому що саме ці сегменти формують духовну атмосферу, насичують життя "соціальним глуздом". Звичайно, кожен сам надає сенс своєму життю. Але сенс існування суспільства повинні "визначати" спеціалізовані у цьому вимірі повсякдення соціальні інститути – політика, мораль, наука, мистецтво. Очевидно, що мати магазини, ресторани, лазні, перукарні теж важливо, без них люди просто втратять людський вигляд, тобто не виживуть саме як люди – без забезпечення їх повсякденності продуктами духовного і матеріального виробництва, де соціології належить далеко не останнє місце. *Усвідомлення того, що називається людськістю, поза цариною соціології перестало бути можливим.* Але для такого виробництва потрібна дещо інша соціологія.

Відтворення кадрів, які формують духовну атмосферу, коштує дорожче, ніж відтворення, наприклад, перукарів чи готельних службовців. Вивчити на продавця, офіціанта, поштового службовця принципово можна будь-кого, звісно, за наявності бажання. Ученим же, як і письменником, краще за все народитися. І якщо виявляються люди, які мають схильність і здібності до того, щоб аналізувати та вирішувати "вічні питання", прогнозувати майбутнє, – суспільство не повинно шкодувати коштів на те, щоб ці люди могли реалізувати ці здібності. Якщо країна втрачає мислителів – настає драматичний, а то й трагічний, розпад соціальних зв'язків.

Гроші вкладені в культуру і науку, включаючи освіту та медицину, дають ефект не одразу, а тільки в довгостроковій перспективі. Ось чому ці сфери суспільного життя є не конкурентними за ринкових умов. Вони не витримують вимог ринку, не можуть конкурувати, наприклад, з видобувними галузями. А сама продукція науки і культури не може вироблятися в орієнтації на відносини масової купівлі-продажу. Ринкові критерії оцінки такого виробництва тут є найнебезпечнішими. Це добре нині розуміють експерти, котрі вивчають досвід діяльності установ вищої школи, які діють на комерційних засадах. Пересічні громадяни це відчують через роки, коли відбудеться зміна когорти фахівців, вишколених у радянську добу, на поточних випускників приватних ВНЗ. Безперечно, зазначене (у поєднанні з іншими причинами) різко знижує цінність таких ВНЗ як джерела отримання фундаментальних перспективних знань фахівця XXI століття.

Отже, після розпаду СРСР пострадянська соціологія як наука втратила ті надбання, що отримала за радянських часів. Надії на її бурхливий розвиток шляхом зміни економічного ладу, який мала відповідно налаштована інтелігенція, не виправдалися. Ці надії, як виявилось, були ідеалізованими, навіть утопічними. І справді, в ті роки здавалося, що висновки та рекомендації соціологів відкриють очі владі, що вона буде ставати розумнішою. А чим розумнішатиме влада – тим більше будемо знати про суспільство і тим кращим воно ставатиме. Не менш утопічною була і віра у творчу роль того типу свободи, що мав прийти до нас із Заходу.

Здійснилося майже все, але, на жаль, із точністю до навпаки.

1. <http://news.dt.ua/articles/80461>.
2. <http://martinis09.livejournal.com/157125.html>.
3. http://www.rabota.ru/v3_forumMessageList.html?tid=187753.

АНОТАЦІЯ

Яковенко Юрій Іванович.

Соціологія в сучасній Україні: чи є поступ уперед?

У статті критичній рефлексії підлягає соціальне повсякдення України за останні 20-ть років її самостійного державного поступу у двох напрямках – суспільному і соціологічному. Аргументовано доведено, що має місце певна синхронність змін: в обох випадках наявні негативні тенденції відходу від свободи слова, переважання кількісних показників над якісними, декларативність загальнодержавних заходів та акцій, спрямованих на розвиток як вітчизняної со-

ціології, так і соціологічної освіти, надмірний прагматизм влади стосовно соціогуманитарної науки, катастрофічне звуження сфери її конструктивного функціонування тотальною проринковою орієнтацією, мавпуванням інородних для українського суспільства західних теорій і багато в чому утопічним світорозумінням самих соціологів.

Ключові слова: повсякдення, соціологія, соціологічне мислення, влада, якість досліджень, життєвий цикл, теоретичні стратегії, соціологічна освіта.

АННОТАЦИЯ

Яковенко Юрий Иванович.

Социология в современной Украине: есть ли движение вперед?

В статье критической рефлексии подлежит социальная обыденность Украины за последние 20-летие её самостоятельного государственного движения в двух направлениях – общественном и социологическом. Аргументированно доказано, что имеет место определённая синхронность изменений: в обоих случаях присутствуют отрицательные тенденции отхода от свободы слова, преобладание количественных показателей развития над качественными, декларативность общегосударственных мероприятий и акций, направленных на развитие как отечественной социологии, так и социологического образования, чрезмерный прагматизм власти относительно социогуманитарной науки, катастрофическое сужение сферы её конструктивного функционирования тотальной прорыночной ориентацией, использованием инородных для украинского общества западных теорий и во многом утопическим миропониманием самих социологов.

Ключевые слова: обыденность, социология, социологическое мышление, власть, качество исследований, жизненный цикл, теоретические стратегии, социологическое образование.

ANNOTATION

Yakovenko Yuriy.

Sociology in Modern Ukraine: Is There a Movement Ahead?

The article critically analyzes the social daily life of Ukraine during the last 20 years of its independent state movement in two directions – in social and sociological. It has been substantially approved that there takes place a definite synchronism of changes: in both cases there are negative trends of withdrawal from the freedom of word, domination of quantitative indicators over qualitative ones, declarative nature of state measures and actions, directed to the development of native sociology and sociological education, excessive pragmatism of the power regarding socio-humanitarian science, catastrophic restriction of the sphere of its constructive functioning by the total pro-market orientation, blind copying of extraneous for the Ukrainian society western theories and in many cases utopian understanding of the world by the sociologists themselves.

Key words: commonness, sociology, quality of investigations, government, vital circle, theoretical strategies, sociological education.

Надійшла до редакції 21.04.2012.